

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vermeerderd en verrijkt: de eerste gravures van de Leidse universiteit naar Jan Cornelisz. van 't Woudt beschouwd vanuit een stedelijke context 1609-1716

Maris, C. van

Citation

Maris, C. van. (2024, May 30). *Vermeerderd en verrijkt: de eerste gravures van de Leidse universiteit naar Jan Cornelisz. van 't Woudt beschouwd vanuit een stedelijke context 1609-1716*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3759702>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3759702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 6. Het gebruik van de vier voorstellingen in 1611-1785

6.1 INLEIDING

Zoals zal blijken uit dit hoofdstuk, waren de vier Leidse prenten nauw verweven met de markt voor boeken. Naast particulier gebruik functioneerden de voorstellingen regelmatig als voorbeelden voor de illustratie van teksten in gedrukte publicaties over Leiden en de universiteit. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de prenten in verschillende periodes gebruikt werden, waar en door wie.

Allereerst wordt in dit hoofdstuk vastgesteld dat de prenten als losse exemplaren op zichzelf stonden en als decoratie op de muur werden gehangen, te weten in een Delftse chirurgijnswinkel. Daarna volgen beschrijvingen van gedrukte bundels met de voorstellingen. Dit gedeelte valt uiteen in de periodes 1609-1616 en 1617-1716. In de eerste periode verschijnen kleine navolgingen van de tuin, het theater en de bibliotheek in vriendenalbums door Crispijn van der Passe (I) in 1612, in twee publicaties over de stad en de universiteit in 1614, en in albums door Jacob Marcus in 1616-1618. Wat betreft de tweede periode volgt een beschrijving van publicaties uit 1617-1716, waarin de vier originele prenten werden opgenomen in *Icones, elogia* door Cloucq in 1617 en in *Toonneel der steden* door Joan Blaeu in 1652. Dit hoofdstuk besluit met een uiteenzetting over de navolgingen in publicaties door universiteitsdrukker Pieter van der Aa in de jaren 1712-1716. De navolgingen in verschillende publicaties waren klein van formaat en volgden in

geen enkel geval het origineel nauwkeurig na. Zo zijn de bezoekers geringer in aantal en ontbreken de naturaliën op de prent van de tuin, alsook de vrouwen in de tuin en het theater. Meerdere voorstellingen van tuin, theater en bibliotheek werden voorzien van een nieuw bijschrift. De voorstelling van de schermschool ontbreekt in al deze publicaties. In een publicatie uit 1617 wordt de originele prent van de schermschool, samen met de andere drie, door Cloucq toegevoegd aan de portretten van Leidse geleerden.

Een paar jaar na de dood van Cloucq in 1641 vond een verandering plaats in de geografische wortels van de prenten. In 1644 werden de drukplaten namelijk verkocht aan een belangrijke Amsterdamse uitgever van kaartmateriaal C.J. Visscher, die ter gelegenheid daarvan zijn signatuur op de platen aanbracht. Deze verandering leidde onder andere tot de opname van de prenten in verschillende luxe stedenatlassen van Blaeu, eveneens opererend vanuit Amsterdam.

De navolgingen en de originelen bleven tot 1785 functioneren in verschillende soorten boeken. Een kopie van de prent van de tuin op groot formaat uit de achttiende eeuw in het Rijksmuseum Boerhaave toont aan dat er nog steeds een markt bestond voor de oorspronkelijke voorstelling naar Woudanus.⁷⁴⁰ Alleen de kleding van de figuren op de voorgrond, waaronder die van twee vrouwen, werd op de prent door de graveur aangepast aan de tijd. Om een beeld te scheppen van de functie van de Leidse voorstellingen volgt in de eerste paragraaf een casus waaruit kan worden opgemaakt hoe de prenten als losse exemplaren functioneerden.

⁷⁴⁰Rijksmuseum Boerhaave, P00737. Zie ook Gelder 2012, p. 17.

6.2 PERIODE 1609-1616

6.2.1 EEN 'GEPRENT BORREKEN VAN DE ANATOMIE VAN LEIDEN' IN DE CHIRURGIJNSWINKEL VAN ASSUERES JACOBZ. VAN MOERKERCKEN TE DELFT

Assueres Jacobsz. van Moerkercken (ca. 1587?-1625) was meesterchirurgijn van het weeshuis in Delft. Hij woonde en werkte in Delft op het (huidige) adres Wijnhaven 4. De straat was gelegen in de buurt van de Voorstraat en de Hyppolytusbuurt, waar barbiers, chirurgijns en apothekers woonden.⁷⁴¹ Ook Woudanus, door zijn huwelijk verbonden met een apothekersnetwerk, woonde in de Voorstraat, zoals uiteengezet in paragraaf 4.4.4. Uit een boedelinventaris van Van Moerkercken blijkt dat deze chirurgijn een prent van het anatomisch theater uit Leiden in zijn winkel had opgehangen, samen met prenten van andere onderwerpen (bijl. VI).⁷⁴² Niet bekend is of het de prent van het theater uit 1609 of uit 1610 betreft. De afbeelding hing in het voorhuis van de winkel, waar hij zijn patiënten behandelde tussen de 'glazen, potten, bekers ende anders tot de chirurgie dienende'. Volgens de boedelinventaris was de prent op een houten drager gelijmd of geslagen: 'een geprent borreken (plank) van de anatomie van Leiden'. Andere prenten in het voorhuis op houten panelen droegen voorstellingen van Bacchus, Venus en Ceres. Voorts vermeldt de boedelinventaris nog een 'borreken' met andere prenten. Van Moerkercken studeerde zelf niet in Leiden, was chirurgijn, geen geneesheer, maar bevond zich wel in een (familie)netwerk dat uit, onder andere,

Leidse alumni bestond. Op het grote schilderij *De anatomische les van dr. Willem van der Meer* door Michiel van Mierevelt is hij te zien tijdens een anatomische ontleding in Delft (afb. 78).⁷⁴³ Uit dit schilderij blijkt de invloed van voorstellingen van anatomische theaters op dergelijke beroepsgroepen, en hoe deze werden gebruikt als een vorm van collectieve zelfpresentatie. De prent uit de inventaris van Van Moerkercken toont hoe een van de prenten van het theater naar ontwerp van Woudanus was te zien in de werkruimte van een chirurgijn en daar fungeerde als spiegel voor de klanten en de chirurgijn, als bron van vermaak en als versiering. Dit allemaal ter promotie van de chirurgijnspraktijk.

6.2.2 NAVOLGINGEN IN DE ALBUMS VAN CRISPIJN VAN DER PASSE (I) IN 1612

Al snel na 1610 werden de voorstellingen van de tuin, het theater en de bibliotheek op klein formaat nagevolgd door Crispijn van der Passe.⁷⁴⁴ Deze voorstellingen zijn aangetroffen in zijn gedrukte vriendenalbums: boeken waarin vrienden en bekenden een bijdrage leverden met een tekst of een afbeelding.⁷⁴⁵ Van der Passe voorzag deze albums van voorgedrukte voorstellingen, waaraan men persoonlijke bijdragen kon toevoegen. De navolgingen door Van der Passe worden vergezeld door emblematische voorbeelden voor een deugdzaam leven, in dit geval voor jongeren. Sommige van de voorstellingen naar Woudanus zijn daarbij van typisch Leidse beeldelementen ontdaan, waaruit blijkt dat de prenten zijn aange-

⁷⁴¹Zie: www.achterdegevelsvandelft.nl; Bosman-Jelgersma 1976, pp. 531-533. Dirck Outgaertsz. Cluyt woonde aan de Wijnstraat, niet ver van het huis van Assueres.

⁷⁴²Archief van de weeskamer van Delft: archiefnr. 72, inv. nr. 2471.

⁷⁴³Houtzager 2002, pp. 89-99. *De anatomische les van dr. Willem van der Meer*, door Michiel en Pieter van Mierevelt, 1617, 1500 mm x 2250 mm, olie op doek. Staand, bovenste rij, tweede van links: A.J. van Moerkercken, Museum Prinsenhof Delft, PDS 275.

⁷⁴⁴Hollstein, dl. 15-16; Hind 1963, pp. 122-123; Waller 1974, p. 250; *NNBW* dl. 5, k. 454; Veldman 2006, pp. 231-284.

⁷⁴⁵Zie over vriendenboeken: Veldman 2001, pp. 33-45; Heesakkers 2018, 2000. Over vriendenboeken van vrouwen: Reinders 2017.

afb. 78

past aan een brede markt. Dit blijkt namelijk uit de afwezigheid van de wapens van Holland en Leiden in het theater en de portretten van Willem en Maurits in de bibliotheek. Beide albums door Van der Passe bevatten navolgingen van de prentserie, uitgezonderd het exemplaar van de schermsschool. Schermsscholen waren in deze periode in Europa over het algemeen een nutsvoorziening en het onderwijs ervan behoorde bij een goede opvoeding.⁷⁴⁶ De afwezigheid van een voorstelling van de schermsschool roept aldus vragen op: dit suggereert dat deze voorstelling niet bekend was bij Van der Passe hetzij dat deze op dat moment nog niet gegraveerd was. Op deze vragen zal verder worden ingegaan in paragraaf 6.3.1.

In 1612 bracht Van der Passe een album met de titel *Academia sive Speculum vitae scolasticae* op de markt, een spiegel van het studentenleven (afb. 79-80).⁷⁴⁷ De *Academia sive Speculum vitae scolasticae* kan worden gezien als een moralistische instructie voor gedrag en toonde de kijker hoe op een deugdzame wijze volwassen te worden. De bundel functioneerde vooral als *album amicorum*. Sommige exemplaren bevatten blanco pagina's, die waren bedoeld voor de eigenaar om vrienden en bekenden uit te nodigen om persoonlijke bijdragen toe te voegen aan het album.⁷⁴⁸

De *Academia* bevat drie navolgingen naar Woudanus, ook weer met uitzondering van de schermsschool. De voorstellingen komen overeen met de exemplaren in het *Stirpium memoriale*, waarvan een beschrijving volgt in de volgende alinea. De voorstellingen werden voorzien van onderschriften.⁷⁴⁹ De serie in het formaat *oblong*

quarto, met voorstellingen van een collegezaal, ontgroenings-, studie- en vrijetijdsactiviteiten (zoals een wapengevecht van een driemanschap voor een herberg), tennis en balspel, bevat een voorwoord waarin het doel en de functie van het boek werden verklaard. De navolgingen verschillen in meerdere opzichten van de originelen. Zo zijn in de bibliotheek de voorstellingen van Willem en Maurits afwezig en ontbreekt op de kast met het legaat van Scaliger diens familiewapen met het opschrift. In het theater is in het midden een figuur met toga te zien, naar voorbeeld van de prent van het theater in 1609, waardoor de navolging verschilt van de gravure van het theater uit 1610.

De wapens van Leiden en Holland op de instrumentenkast ontbreken; ook zijn de vrouwen in deze ruimte afwezig. Van der Passes *Stirpium insignium nobilitatis tum etiam sodalium memoriale* bevat verschillende voorstellingen. Het werd uitgegeven als een vriendenboek en fungeerde waarschijnlijk als een geschenk ter gelegenheid van een huwelijk.⁷⁵⁰ Het album bevatte meerdere prentseries (zoals emblemata) en werd in verschillende jaren en door verschillende eigenaren uitgebreid.⁷⁵¹ Uiteraard bestonden er al voorbeelden van soortgelijke voorstellingen van het studentenleven in vriendenalbums, zoals het eerdergenoemde *Pugillus Facetiarum*. In het *Stirpium memoriale* waren dezelfde navolgingen naar Woudanus als in de *Academia* te vinden. De navolgingen in *Stirpium memoriale* stralen allure uit doordat ze met kleur en goudverf zijn afgezet en zijn voorzien van een onderschrift in de internationale taal van geleerden, het Latijn. Het album bevatte bovendien

⁷⁴⁶Otterspeer 2000, pp. 200-203, 2010, pp. 9-11, 2019, p. 7; Frank-Van Westrienen 1983, pp. 230-236; Delft 2016, pp. 12-19.

⁷⁴⁷Passe, C. van der, *Academia sive Speculum vitae scolasticae*, Arnhem: C. van der Passe, 1612. BNF, zie voor het album online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55005974h/f44.item>. Over de *Academia* en voorgeschiedenis: Veldman 2001, 2006, pp. 223-258. Voor een verband tussen *Academia* en voorgangers en de vier prenten naar Woudanus: Otterspeer 2019, pp. 27-32.

⁷⁴⁸Veldman 2001, pp. 33-34.

⁷⁴⁹Veldman 2001, pp. 41-43.

⁷⁵⁰Zie over het album en de prenten: Veldman 2001, pp. 259-265. Passe, C. van der, *Stirpium insignium nobilitatis tum etiam sodalium memoriale*, Bazel: Ludwig König, ca. 1612. Zie de digitale versie met toelichting: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, KB KW 1900 A 020.

⁷⁵¹Dit blijkt uit verschillende overgeleverde exemplaren: Veldman 2001, p. 260, nt. 9.

afb. 79

afb. 80

andere prentseries met onderwerpen zoals de zintuigen, de liefde of voorstellingen met balspelers, met tennissers en met schilderende en vissende figuren. Net als in *Academia* is een voorstelling van drie mannen in een wapengevecht voor een herberg in *Stirpium memoriale* opgenomen. Voorts zijn voorstellingen naar voorbeeld van Ditzinger aan dit album toegevoegd. Het gebruik van de anonieme navolgingen van de tuin, het theater en de bibliotheek laat zien hoe deze voorstellingen flexibel werden aangepast aan een andere context.

6.2.3.1 NAVOLGINGEN IN 'ILLUSTRIMUM HOLLANDIAE & WESTFRISIAE ORDINUM ALMA ACADEMIA LEIDENSIS' IN 1614

In het jaar 1614 werden in Leiden twee geïllustreerde publicaties uitgegeven met Leidse beziens- en wetenswaardigheden. In allebei werden navolgingen naar Woudanus opgenomen.

De eerste was de *Illustrium Hollandiae & Westfrisiae ordinum Alma Academia Leidensis* ('de voedende Leidse universiteit van de illustere Staten van Holland en West-Friesland'). Dit boek bevatte geleerdenportretten en voorstellingen van de universiteit en werd uitgegeven door Jacob Marcus en Joost van Colster (afb. 81-83).⁷⁵² De publicatie kan worden beschouwd als een vroege uiting van universitaire beeldvorming, met name door de financiële waardering van de curatoren voor deze uitgave, waarover later meer. In deze bundel werden de prenten naar Woudanus, wederom uitgezonderd de schermeschool, in het klein nagevolgd en toegevoegd aan geleerdenportretten.

De bundel van Marcus en Van Colster bestond grotendeels uit kopieën van de portretten uit *Icones* van Van Swanenburgh en Cloucq uit 1609.⁷⁵³ De portretten waren minder van kwaliteit, werden regelmatig gespiegeld weergegeven en waren kleiner van formaat dan die in de *Icones*. Aan het eind van *Alma Academia* werden door Marcus en Van Colster drie navolgingen van tuin, theater en bibliotheek toegevoegd, voorzien van een toelichtende tekst in het Latijn en een tekst aan de onderzijde van elke voorstelling. De kopieën naar Woudanus met de onderschriften verschillen in meerdere opzichten van de originelen. |

Het meest afwijkend van de drie navolgingen was de voorstelling van de tuin, waar op de voorgrond de bamboestokken en de bloempot ontbraken, evenals de bollenbak in de tuin. Ook het aantal figuren in de tuin was kleiner in aantal dan in 1610. In de bibliotheek zijn alle opschriften op de kasten weggelaten. De *Alma Academia* begon met een woord vooraf gericht aan de secretaris van de curatoren Nicolaas van Zeyst, en een opsomming van de namen van de curatoren. Daarnaast bevatte de uitgave een illustratie van het Academiegebouw, de portretten van Willem en Maurits, plus een prent van de stichtingsoptocht. Dit alles werd, volgens de geleerde normen van het *quid pro quo* ('voor wat, hoort wat'), gewaardeerd door de universitaire gezagsdragers: voor hun uitgave ontvingen Marcus en Van Colster op 11 augustus 1614 honderdtwintig gulden als 'vereeringe' van het College van Curatoren.⁷⁵⁴ Cloucq voelde zich door deze uitgave geenszins benadeeld, maar hield wel de regie in handen.

⁷⁵² *Illustrium Hollandiae & Westfrisiae ordinum Alma Academia Leidensis*, Leiden: J. Marcus, J. van Colster, 1614; Tolsma 2016, pp. 20-21.

⁷⁵³ Voor de beschrijving van de portretten uit de *Icones*: Tolsma 2016. Over *Alma Academia*: Tolsma 2016, pp. 20-21. Voor een overzicht van de portretten in de verschillende edities: Tolsma 2016, bijlagen 1-11, pp. 221-316.

⁷⁵⁴ Tolsma 2016, p. 164. Bron: Molhuysen II, 8 november 1614, p. 55.

afb. 81

afb. 83

afb. 82

Er werd door hem op 12 maart 1614 een notariële akte opgesteld: Cloucq en Marcus (Van Colster was afwezig) ondertekenden op die dag deze gezamenlijke overeenkomst, met als getuigen Jan Jansz. Orlers en Bonaventura Elsevier.⁷⁵⁵ Cloucq stond toe dat Marcus en Van Colster hun boek met de geleerdenportretten zouden drukken en verkopen, maar alleen onder een andere titel.⁷⁵⁶

6.2.3.2 NAVOLGINGEN IN 'BESCHRIJVINGE DER STAD LEYDEN' IN 1614

Rond 1609, het jaar van de afkondiging van het Bestand, verschenen er verschillende geschriften over Hollandse steden. Het Bestand bood nieuwe kansen op vrijheid en maakte de weg vrij voor belangrijke stedelijke ontwikkelingen, waaronder stadsuitbreiding in Leiden en Amsterdam.⁷⁵⁷ Er ontwikkelde zich een afzetmarkt voor, en een behoefte aan beschrijvingen van steden en hun collectieve bezit, zoals belangrijke publieke gebouwen en hun bezienswaardige interieurs, zoals het Leidse stadhuis. De voorstellingen van de universiteit naar Woudanus kwamen tegemoet aan deze behoefte. De prenten lieten zien dat de Staten van Holland een universiteitsstad bezat, en dat in die stad, in ruimtes die publiek toegankelijk waren, bezienswaardige geleerdenverzamelingen bewaard werden.

In mei 1614 verschenen navolgingen van de voorstellingen van Woudanus in *Beschrijvinge der stad Leyden*, de eerste stadsbeschrijving van Leiden, geschreven in het Hollands door Jan Janz. Orlers, uitgegeven door Orlers, Van Haestens

en Le Maire.⁷⁵⁸ Het feit dat dit een ambitieuze onderneming was (met dito winstverwachtingen) veroorzaakte een samenwerking tussen de drie uitgeverijen. De voorstellingen naar Woudanus maakten in de beschrijving van Leiden deel uit van een stedelijke context. In de Leidse stadsbeschrijving van Orlers werden nu alle universitaire instellingen beschreven. Drie navolgingen van de prenten van Woudanus, namelijk die van tuin, theater en bibliotheek, dienden als illustratie bij deze beschrijvingen van de universiteit en werden geïntegreerd in de tekst (afb. 84-86).

De schermeschool werd niet geïllustreerd. In juni 1614 verscheen na de beschrijving van Leiden, zoals eerder gemeld, ook een Nederlandstalige beschrijving van de stad Amsterdam, een vertaling van de versie in het Latijn uit 1611 door Johannes Isacius Pontanus (1571-1639), getiteld *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt*.⁷⁵⁹ In deze versies werden onder andere voorstellingen van het nieuwe Amsterdamse Beursgebouw opgenomen. De aandacht voor stadsbeschrijvingen hield aan: in 1641 zou door Orlers een herdruk van het boek over Leiden op de markt worden gebracht.⁷⁶⁰

Het netwerk van Orlers was zeer uitgebreid en nauw verweven met het netwerk van Woudanus. Orlers woonde vanaf 1597 in de Pieterskerk-Choorsteeg, om de hoek bij boekverkoper en drukker Joannes le Maire en niet ver van het woonhuis van Woudanus in de Lokhorststeeg.⁷⁶¹ Orlers gaf zijn stadsbeschrijving uit in samenwerking met Van Haestens en Le Maire. Gezien de vriendschap met Van Haestens zal Woudanus goed op de hoogte zijn geweest van de stadsbeschrij-

⁷⁵⁵Tolsma 2016, pp. 20-23, bijl. 12, p. 313, ELO, Oud notarieel archief, inv. nr. 95, nr. 58.

⁷⁵⁶Tolsma 2016, bijl. 12, p. 313. Een oplage van vijfhonderd inwijdingsprenten diende als tegenprestatie in het geval van een overtreding van de bepalingen.

⁷⁵⁷Over stedelijke ontwikkelingen in deze periode: Bakker 2009; Maanen 2003; Groenveld 2003; Wielenga 2012. Over de grondslagen van de stadsbeschrijvingen in de zeventiende-eeuwse Republiek: Verbaan 2011.

⁷⁵⁸Orlers, J., *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin, den voortgang, ende den wasdom der selver: de stichtinghe van de kercken, cloosteren, gasthuysen, ende andere publijcque gestichten, &c.: desgelijcx de oprechtinge van de Academie, ende de collegien theol.:*

mitsgaders verhael van alle de belegeringen, ende aenslagen, die de selve stad zedert den iare 1203 geleden heeft, Leiden: H.L. van Haestens, J.J. Orlers, J. Maire, 1614. Ik bestudeerde de navolgingen in de editie van 1614, 18 B 5, 31269 AHM UBL, en in de herdruk van 1641, RB IE 15, 21219 E15, Prentenkabinet UBL. Zie over de beschrijving door Orlers: Verbaan 2011, pp. 179-207, 263-285; Otterspeer 2014 (tetragram).

⁷⁵⁹Over Pontanus: NNBW dl. 1, k. 1417-1420. Zie ook: Verbaan 2011; Pontanus, J.I., *Historische*

Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt, Amsterdam: J. Hondius, 1614; Haitsma Mulier 1993, dl. II pp. 97-98. Online: <http://studentrots.rkdmonographs.nl/inhoudsopgave.html>.

⁷⁶⁰Over de totstandkoming van stadsbeschrijvingen en de Leidse stadsbeschrijving door Orlers: Verbaan 2011, pp. 163-207.

⁷⁶¹Over Orlers: NNBW dl. 1, k. 1391-1393; Briels 1974, p. 352, p. 379.

afb. 84

afb. 85

afb. 86

ving. Het contact tussen Woudanus en de uitgever Le Maire blijkt uit een drukkersmerk van Le Maire in Orlers' uitgave, voorzien van de signatuur van Woudanus. Zijn signatuur 'J C' (dooreen) bevindt zich aan de onderzijde van de cartouche rond het drukkersmerk.⁷⁶²

Orlers' netwerk was verweven met bestuurders van de stad Leiden en hij had via deze weg toegang tot nuttige informatiebronnen.⁷⁶³ Hij was een neef van stadssecretaris Jan van Hout, met wie hij, toen hij een wees werd, een nauwe relatie kreeg. Van Hout nam als oom de voogdij over Orlers op zich, verleende hem kost en inwoning en stond bovendien garant voor zijn opleiding in het boekenvak.⁷⁶⁴ Door deze verstandhouding met Van Hout stond Orlers ook in nauw contact met de familie Van Swanenburgh, onder wie met Joost, die Van Hout als secretaris zou opvolgen na diens dood in 1609. Orlers belicht in zijn stadsbeschrijving de familie Van Swanenburgh, waaronder het werk, het leven en de dood van Willem van Swanenburgh.⁷⁶⁵ Orlers kwalificeert Van Swanenburgh als een 'uytgelesen ende suyver plaet-snijder' en betreurt zijn dood, 'Twelck ten aensien van sijne konst ende wetenschap grootelic te beclagen is'.⁷⁶⁶

De klantenkring van Orlers bestond onder anderen uit studenten en geleerden. Hij voorzag het stadhuis en de universiteit van boeken, bindwerk en kantoorartikelen. Als uitgever van ongeveer vijftig titels werkte hij vaak samen met Johannes le Maire en Andries Cloucq.⁷⁶⁷ De prenten van de universitaire instellingen, in 1610 uitgegeven door Cloucq, zullen Orlers tijdens de voorbereiding van zijn stadsbeschrijving hebben geïnspireerd. De in-

stellingen werden in de stadsbeschrijving op twee plaatsen in de tekst beschreven. Eerst, in het kort, in verband met de tekst over de Faliede Bagijnhof. Na een passage over andere onderwerpen volgde een tweede en uitgebreider gedeelte over de instellingen, dit keer in samenhang met een tekst over het Academiegebouw. Dit tweede gedeelte werd voorzien van vier illustraties, respectievelijk die van het Academiegebouw, de tuin, het theater en de bibliotheek: zoals gezegd bleef een illustratie van de schermeschool achterwege.

De kleine gravure van het Academiegebouw komt overeen met die in de *Alma Academia*, maar met het handschrift van een andere graveur. Uit meerdere zaken blijkt dat daarbij niet gestreefd is naar een nauwkeurige weergave van het gebouw. Voor het Academiegebouw werd de ovale omtrek van een motto door Du Bellay weergegeven, maar het motto zelf is niet leesbaar. De traveeën op de gevel van het gebouw komen daarnaast in aantal niet overeen met de werkelijkheid. De navolgingen van de tuin, het theater en de bibliotheek verschillen in meerdere opzichten van de originelen: de perspectivische verdwijnpunten op de voorstellingen zijn aan elkaar gelijk in hoogte en ook de kopteksten zijn gewijzigd in de onderschriften '*Hortus Academicus*', '*theatrum anatomicum*' en '*bibliotheca publica*'.

In zijn tekst over de universitaire gebouwen vermeldde Orlers opvallend vaak zijn aangetrouwde neef Petrus Pauw, wat betreft zijn verdiensten ten aanzien van de tuin: '[...] wesende al voor vele iaeren /Toesiender [...] Beschermer/ende Overste van desen voornoemden hoff [...]'.⁷⁶⁸ Daarna be-

⁷⁶²Breugelmans 2003, p. 121. Betreft het exemplaar UBL, nr. 458 B 24.

⁷⁶³Verbaan 2011, pp. 163-207.

⁷⁶⁴Over Orlers: Prinsen 1905; Otterspeer 2000; Verbaan 2011, pp. 179-207; Otterspeer 2014 (tetragram).

⁷⁶⁵Orlers 1614, pp. 274-275. Tevens wijdde Orlers uit over Willems vader en zijn broers: <http://stedentrots.rkdmonographs.nl/6.6-14.html>.

⁷⁶⁶Orlers 1641, cit. p. 369. Zie voor transcriptie: Tonkelaar 2008; Tolsma 2016, pp. 169-170, cit. p. 170.

⁷⁶⁷Over Orlers levensloop: Verbaan 2011, pp. 179-182.

⁷⁶⁸Orlers 1641, cit. p. 369.

schreef hij Pauws betekenis voor het theater: '[...] eerste Professor ende Doctor in de Medicinen/ Botanicus ende Anathomicus [...] alhier ter plaetsen met grooten loff ende eere [...]'.⁷⁶⁹ Bij de tekst over de bibliotheek merkte Orlers op dat die in het prilste begin was gehuisvest in het woonhuis van Pauw, gelegen naast de tuin.⁷⁷⁰

De tuin werd in het gedeelte over de universiteit het uitvoerigst van alle onderwerpen beschreven. Orlers' aandacht ging vooral uit naar de maatvoering van de tuin en van haar '*areola*' en 'onderdeelkens'.⁷⁷¹ Een kortere tekst beschreef het theater en de bibliotheek. De schermsschool, omschreven als een instelling voor studenten en andere liefhebbers van deze ridderlijke kunst, werd door Orlers in verband gebracht met de lessen in de meetkunst in de ingenieursschool.

De illustraties van de tuin, het theater en de bibliotheek verschillen in meerdere details van de originelen. De naturaliën op de voorgrond van de tuin werden niet gekopieerd, noch de vrouwenfiguren. Sommige onderwerpen in de tuin benaderden echter de werkelijkheid. Zo werd de locatie van de bollenbak en het woonhuis van de *Hortulanus* correct afgebeeld. Details als de bloempot en de omlijsting met de bamboestokken op de voorgrond bleven gehandhaafd, net als de man met een luit. In het theater waren de vrouwenfiguren vervangen door twee lezende mannen. De geraamtes op de bovenverdieping komen wel overeen met die op het origineel, maar dan in spiegelbeeld, en zonder vaantjes. Daarnaast ontbreekt het menselijke vel. Orlers beschreef het vel wel in zijn tekst, net als een maag en een darm. Slechts de

darm is zichtbaar op de muur op de achtergrond van het theater, opgesteld als een festoen. Voor de sectietafel zijn twee mannen afgebeeld, naast een centrale figuur in toga, naar voorbeeld van de prent van het theater uit 1609.

De begeleidende tekst komt niet overeen met de voorstelling van de bibliotheek, zoals blijkt uit het aantal genoemde kasten. De illustratie toont er tweeëntwintig, wat overeenkwam met de originele prent van Woudanus, maar Orlers beschreef er vierentwintig. De voorstelling van de bibliotheek wijkt eveneens af van het oorspronkelijke ontwerp: de kast van Scaliger werd door de graveur gespiegeld weergegeven en de toga van de man naast de kast veranderde in burgerkledij. Voorts ontbrak rechts op de lessenaar het opengeslagen kaartboek, evenals de hond midden op de voorgrond. De graveur voegde ten slotte enkele klei-nigheden toe, zoals rechts twee lezende figuren. Ook is naast de tafel met de globes nog een figuur extra toegevoegd.

In de herdruk van 1641 heeft de graveur marginale wijzigingen in de voorstellingen aangebracht, hoogstwaarschijnlijk het resultaat van het opwerken van de plaat na slijtage. Ondanks de veranderingen die de universiteit en de instellingen ondergingen, bleven de drie navolgingen met hun toelichtende tekst in de herdrukken vrijwel ongewijzigd. Het is waarschijnlijk dat Orlers zich persoonlijk bemoeide met de navolgingen in zijn stadsbeschrijving: uit zijn beschrijving blijkt namelijk zijn aandacht voor visuele beschrijvingen van de stad. Stapel en Verbaan signaleren overeenkomsten tussen Orlers' beschrijving van de textiel-

⁷⁶⁸Orlers 1614, p. 143.

⁷⁶⁹Orlers 1614, p. 149.

⁷⁷⁰Orlers 1614, pp. 150-157, p. 211.

⁷⁷¹Orlers 1614, pp. 142-145.

nijverheid en de serie schilderijen over de Leidse textielnijverheid in de Saaihal door Isaac Claesz. van Swanenburgh.⁷⁷² Van Swanenburgh ordende zijn serie schilderijen over de textielnijverheid als een cyclus van nieuwe en oude nering oftewel opkomst en verval. Stapel citeert vervolgens hoe Orlers de ontwikkelingen in de textielnijverheid typeerde als een cyclus: 'ofte klimmen ofte dalen moeten, wassen ende affnemen, gheboren werden ende vergaen'.⁷⁷³

Orlers' levenshouding en diens stadsbeschrijving geven daarnaast blijk van een 'neostoïsche moraalfilosofie' en van een focus op 'christelijke deugden', waarden die door hem van belang werden geacht voor de coherentie van de stad.⁷⁷⁴ Volgens Verbaan bevorderde de universiteit deze coherentie; hij citeert de woorden van Orlers over het nut van studenten en docenten, die 'wijsheyt ende verstant' kweken, en aanzetten tot 'Christelicke deuchden'.⁷⁷⁵ Deze visie van Orlers op de functie van de universiteit komt overeen met de geordende en coherente wijze waarop door Woudanus de instellingen werden verbeeld, inclusief de activiteiten van de figuren, de motto's op de vaantjes en de verzamelobjecten.

De stadsbeschrijving van Orlers, Van Haestens en Le Maire gaf vooral blijk van stedentrots. Stadsbeschrijvingen stonden daarnaast in nauw verband met de toenemende belangstelling van reizigers voor steden – en het inspelen op deze groeiemarkt door de steden zelf. Verbaan zet uiteen hoe zaken als geografie, historie en beschrijvende aardrijkskunde vervlochten waren met de reiscultuur.⁷⁷⁶ Het lezen van reisliteratuur vermaakte

de geest en het kweekte wijsheid en bevorderde deugdzaamheid.⁷⁷⁷ Het was uiteraard noodzakelijk dat een reiziger zich voorbereidde en onderweg ter oriëntatie plattegronden en stadsbeschrijvingen met zich meedroeg.⁷⁷⁸

De voorstellingen van de verzamelingen behoorden ook tot deze categorie en maakten deel uit van deze reisinformatie. Over het verband tussen de Leidse verzamelingen en het reizen naar universiteitssteden in de vroegmoderne reiscultuur volgt meer in hoofdstuk zeven. Samengevat: in Leiden verschenen in 1614 twee beschrijvingen, een van de universiteit, getiteld de *Alma Academia*, en een van de stad, getiteld *Beschrijvinge der stad Leyden*. In deze publicaties werden kleine voorstellingen van de tuin, het theater en de bibliotheek opgenomen, uitgezonderd de schermeschool. De originele voorstellingen uit 1610 functioneerden hiervoor als voorbeeld. De verkleinde prenten verschilden in detail en in functie van de originelen. Door de voorstellingen in de publicaties samen te voegen met andere onderwerpen, zoals in het geval van Marcus met geleerdenportretten, en in het geval van Orlers met voorstellingen van publieke gebouwen, ontstond een verschuiving van de context.

Woudanus, Marcus, Orlers, Van Haestens en Le Maire maakten deel uit van hetzelfde netwerk. De signatuur van Woudanus in het drukkersmerk van Le Maire in de stadsbeschrijving van Orlers toont aan dat hij actief was in dit netwerk en daardoor op de hoogte moet zijn geweest van de voorbereidingen van de stadsbeschrijving. De kleine versies van de originelen vergrootten de

⁷⁷²Stapel 2006, pp. 158-166; Verbaan 2011, p. 279, nt. 121. Verbaan merkt in zijn noot overeenkomsten op tussen de schilderijen in de bestuurskamers van het stadhuis en de stadsbeschrijving van Orlers. Voor de beschrijving van de schilderijen: Ekkart 1998, pp. 26-50.

⁷⁷³Orlers 1614, cit. p. 187; Stapel 2006, cit. p. 160. Deze cyclus van opkomst en verval, van klimmen en dalen zien ook we terug in het ontwerp van Woudanus, ondermeer in de verbeelding van de levenscyclus in het theater.

Deze metafoor van klimmen en dalen zien we eveneens terug in de trapsgewijze variatie van de hoogtes van de verdwijnpunten op de prenten.

⁷⁷⁴Verbaan 2011, cit. p. 266.

⁷⁷⁵Verbaan 2011, cit. p. 266, nt. 79; Orlers 1614, p. 142, p. 172.

⁷⁷⁶Verbaan 2011, pp. 213-220.

⁷⁷⁷Verbaan 2011, cit. p. 216.

⁷⁷⁸Verbaan 2011, p. 217.

aantrekkingskracht van Leiden en functioneerden als belangrijke schakels in de beeldvorming van Leiden als Hollandse universiteitsstad. Hiermee onderscheidde Leiden zich van andere Hollandse steden, iets wat onder andere interessant was voor de groeiende groep reizigers die verschillende steden aandeden.

6.2.4 NAVOLGINGEN IN ALBUMS DOOR JACOB MARCUS IN 1616-1618

Een andere functie van de voorstellingen naar Woudanus blijkt uit de opname ervan door Marcus in edities van een (voor)gedrukt vriendenboek, getiteld *Deliciae Batavae*.⁷⁷⁹ Het betreft verkleinde navolgingen in een formaat *octavo oblong*, gepresenteerd in een brede topografische context.

De *Deliciae* bevatte onder andere portretten van de beheerders van de bibliotheek, de tuin en het theater, namelijk Heinsius en Pauw, en meerdere blanco pagina's voor persoonlijke bijdragen. Het boekje benaderde het karakter van de eerder besproken albums uitgegeven door Van der Passe. Net als in deze albums, treffen we in de *Deliciae* een voorstelling aan van een gevecht voor een herberg. In dit geval zien we burgers die elkaar te lijf gaan met messen, waarbij iemand zijn haardos verliest. Naast verschillende Leidse onderwerpen toont de *Deliciae* voorstellingen van bezienswaardigheden als het Beursgebouw en de zeilwagen. Ook activiteiten zoals prenten van ambachtslieden en ijsvermaak maken deel uit van de bundel. In verschillende overgeleverde exemplaren van de *Deliciae* werden navolgingen naar Woudanus

gecombineerd met Bataafse of historische bezienswaardigheden zoals de Leidse Burcht en de Katwijkse Brittenburg.⁷⁸⁰

Een overgeleverd exemplaar van de *Deliciae Batavae* uit 1618 bevat persoonlijke inscripties uit het bezit van de student theologie Daniel de Marees (1598-1622).⁷⁸¹ De Marees schreef zich op 13 september 1616 in als student aan de Leidse universiteit en maakte daarna een *peregrinatio academica* naar verschillende universiteitssteden.⁷⁸²

Het exemplaar van De Marees toont de belangstelling van reizende academici voor bundels met prenten in een brede topografische context. Bovendien tonen de verschillende exemplaren van de *Deliciae* aan hoe de Leidse instellingen binnen deze topografische context functioneerden als deel van een groter geheel, de Republiek.

6.3 PERIODE 1617-1716

6.3.1 DE ORIGINELE PRENTEN IN 'ICONES, ELOGIA' UITGEGEVEN DOOR CLOUCQ IN 1617

De vier originele voorstellingen werden door Cloucq in 1617 voorzien van een toelichting en ingebonden in de *Icones, elogia ac vitae professorum Lugdunensium apud Batavos: quibus addita sunt omnia Academiae ornamenta summo artificio aeri incisa* ('Portretten, lofdichten en levensbeschrijvingen van Leidse hoogleraren bij de Hollanders: waaraan zijn toegevoegd alle sieraden van de Academie, met de hoogste vakmanschap in koper gesneden').⁷⁸³ De *Icones elogia ac Vitae* was een van de opvolgers van de in hoofdstuk drie

⁷⁷⁹Marcus, J., *Deliciae Batavae: variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates, & quicquid praeterea in eo visitur, repraesentantes, quae ad album studiosorum conficiendum deservire possunt*, Leiden: J. Marcus, 1616, UBL 20651 E 17. Tolsma 2016, p. 87-93; Smith 2006, pp. 185-208.

⁷⁸⁰Tolsma 2016, p. 89.

⁷⁸¹Tolsma 2016, pp. 91-94, UBL BWA MC 20; *Album Studiosorum* 1875, k. 127.

⁷⁸²Tolsma 2016, pp. 91-94.

beschreven *Icones ad vivum delineatae et expressae virorum clariorum qui praecipue scriptis academiam Lugduno-Batavam illustrarunt* uit 1609 en bestond uit de vier originele prenten van de instellingen, geleerdenportretten en lofdichten.⁷⁸⁴ Deze editie van 1617 voerde terug op een editie door Cloucq uit 1613, de *Illustris Academia*, met teksten door Joannes Meursius.

In de editie van 1617 was voor het eerst sprake van genummerde pagina's en een opsomming van de namen van de geleerden per faculteit, waardoor deze editie gedeeltelijk de indruk wekte van een catalogus. Deze publicatie bevatte aan het einde, als noviteit, de vier originele prenten, met trots aangeprezen in de titel.⁷⁸⁵ De bewaarplaatsen werden in de titel getypeerd als 'sieraden van de Academie' waarbij de nadruk werd gelegd op de hoge kwaliteit van de gravures. De voorstellingen zijn door Cloucq voorzien van Latijnse bijschriften (bijl. VII). Uit de inhoud van de teksten, aan het einde van de publicatie, blijken overeenkomsten te bestaan met de publicatie over de universiteit door Marcus en Van Colster. De bijschriften van tuin, bibliotheek en theater in *elogia* waren dezelfde als die in de *Alma Academia* van 1614, maar werden door Cloucq voorzien van enkele uitbreidingen en gedrukt in een ander zetsel. De tekst bij de bibliotheek bevatte in *elogia* een rijtje met de verschillende talen van de boeken in het legaat van Scaliger en bij het gedeelte over de tuin werden de voorschriften voor de bezoekers opgenomen. De tekst bij de tuin bevat een lofzang op de *hortulanus*, door wiens inspanningen de tuin met planten en kruiden dagelijks werd 'vermeerderd

en verrijkt'.⁷⁸⁶ Bijzonder opmerkelijk was dat deze bundel een originele prent van de schermsschool bevatte. Door deze nieuwe prent toe te voegen, kon Cloucq zijn bestaande serie, inmiddels zeven jaar oud, herintroduceren. Uit Cloucqs strategie blijkt dat de prenten hun waarde nog niet hadden verloren. Enerzijds toonde dit aan dat de drukplaten van de prenten van de tuin, het theater en de bibliotheek nog niet versleten waren.

Anderzijds bleek dat Cloucq na zeven jaar naar alle waarschijnlijkheid nog niet door zijn gedrukte voorraad heen was. Door de prenten in te binden en uit te breiden konden ze worden hergebruikt en kon kapitaalverlies worden voorkomen.

Voorraden van drukwerk in zeventiende-eeuwse panden liepen immers grote risico's door de negatieve effecten van vocht, licht, droogte, stof, diefstal en brand. Eenzelfde verkoopstrategie van Cloucq bleek eerder uit de verschillende opvolgers van de *Icones* uit 1609, steeds weer opnieuw uitgegeven onder een andere titel. Ze bestonden uit een kern van oud materiaal, waar vervolgens nieuwe prenten en teksten aan werden toegevoegd.

De slimme handelsgeest van Cloucq komt in 1617 tot uiting door de toevoeging van de prent van de schermsschool aan de andere drie exemplaren uit de serie. De aanprijzing in de titel, over de hoge kwaliteit van de prenten, was deels misleidend, omdat de prent van de schermsschool van een aanmerkelijk slechtere kwaliteit was dan de andere. De vier prenten in Cloucqs *Icones, elogia* verbeeldden de universiteitsstad Leiden in 1617 als een onveranderd harmonieus bolwerk. Maar dat was schijn. In dit jaar stierf Pauw, de beheerder

⁷⁸³ Meursius, J. (red.), *Icones, elogia ac vitae professorum Lugdunensium apud Batavos: quibus addita sunt omnia Academiae ornamenta summo artificio aeri incisa*, Leiden: A. Cloucquium, 1617. Tolsma 2016, pp. 17-23. De inhoud betrof een hergebruik van de prenten uit de opvolger van de *Icones* uit 1609, namelijk de *Illustris Academia* uit 1613, maar nu voorzien van een andere titel en met de vier originele prenten.

⁷⁸⁵ Tolsma 2016, p. 23, nt. 57, nt. 164, in de *Icones, elogia ac vitae* van het AHM ontbreken de prenten, evenals in het exemplaar in de British Library Londen, BLL, 132. b.15, de standplaatsen van de complete exemplaren zijn: Staatsbibliothek, Berlin, Stabi, inv. nr. Az 33673, Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg H 00/4 CTG-II 125-aa-1, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, HABW, inv. nr. M: Uo 12.

⁷⁸⁶ Meursius 1617, p. 36. Vertaling door J. Tromp.

⁷⁸⁴ Exemplaar Academisch Historisch Museum, AHM 362; Tolsma 2016, pp. 21-23.

afb. 87

van de tuin en het theater. En er was onrust en tegenslag: er heerste grote verdeeldheid in Leiden over de Arminiaanse kwestie.⁷⁸⁷ De strijd tussen Arminianen en Gomaristen liep in 1617 hoog op, en werd een conflict waar ook Maurits in verwickeld raakte. De kiem van deze strijd werd al in 1604 gelegd, binnen de muren van de Leidse universiteit, en dit raakte bekend ver buiten de grenzen van Leiden. Dit conflict zou in 1618 leiden tot de arrestatie en executie van de landsadvocaat Van Oldenbarnevelt en tot de Synode van Dordrecht.⁷⁸⁸ Negatieve voorstellingen van

de twisten tussen aanhangers van Arminius en Gomarus verspreidden zich in Holland en daarbuiten, onder andere door middel van pamfletten, nieuws- en spotprenten.⁷⁸⁹ De *Arminiaanse schans* toont het hart van Leiden als slagveld en op een anonieme spotprent van een drekwagen worden meerdere Leidse geleerden bespot (afb. 87).

⁷⁸⁷Over Arminius en Gomarus, de twisten en de gevolgen: Otterspeer 2000, pp. 243-251. Over het rampjaar 1617: Otterspeer 2000, pp. 254-255.

⁷⁸⁸ Over de strijd tussen Arminianen en Gomaristen aan de universiteit: Otterspeer 2000, pp. 243-255, pp. 364-365.

⁷⁸⁹ *Arminiaanse dreckwagen*,
Anoniem pamflet, Rijksmuseum
Amsterdam, RP-P-OB-77.290;
Arminiaanse dreckwagen,
anoniem, ets, Rijksmuseum
Amsterdam, RP-P-OB-77.288;
Arminiaanse schans, ets
in boekdruk uitgave door
C.J. Visscher, Rijksmuseum
Amsterdam, RP-P-OB-77.268.

Tegen de achtergrond van deze gebeurtenissen staken de vier originele prenten in de *Icones elogia* van Cloucq zeer gunstig af. De voorstellingen naar Woudanus suggereerden dat de universiteit functioneerde als voorheen, als een Bataafs Arcadië. Dat was helemaal niet het geval. Op 11 november 1616 werd de academie ernstig geteisterd door brand en van het gebouw stonden daarna enkel de muren nog overeind.

De colleges vonden doorgang in de Prinsenhof op het Rapenburg, tot aan de heropbouw, die twee jaar in beslag nam. De heropening zou plaatsvinden op 1 juni 1618. De toelichtende tekst bij de prent van de scherm-school vermeldt met trots de krijgskunst van Maurits, onderwezen onder het dak van de universiteit. De voorstelling van de scherm-school in de *Icones elogia* weerspiegelde de universiteit in deze context als een vreedzaam bolwerk. Door de serie, oorspronkelijk bestaande uit drie onderwerpen, uit te breiden met een nieuwe en vierde prent, won deze aan zeggingskracht, waarover meer in hoofdstuk zeven. Als drukker had Cloucq daar in deze jaren ongetwijfeld belang bij. Zijn clientèle hing immers in grote mate samen met de aantrekkingskracht en het aanzien van Leiden en zijn universiteit. Het jaar 1617 moet daardoor worden beschouwd als een moment waarop de prenten door Cloucq doelbewust werden gebruikt als propaganda.

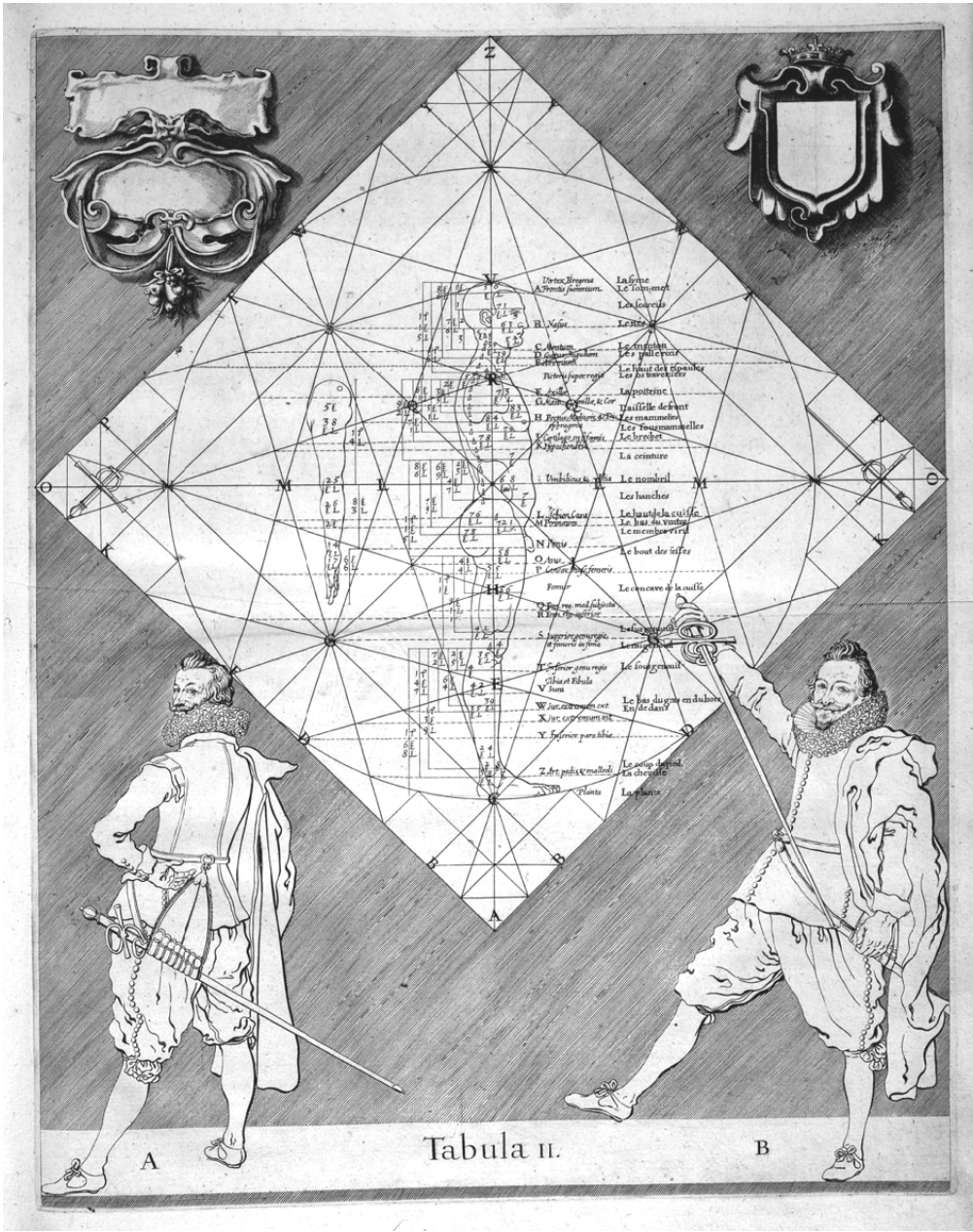
De prent met de schermers moet voor Cloucq toen aantrekkelijk zijn geweest vanwege het martiale onderwerp. De hoge actualiteit van dit onderwerp blijkt uit meerdere prenten van een andere scherm-school, ontstaan rond 1617, naar

ontwerp van de vermaarde schermmeester Gerard Thibault (1574-1627). Thibault was al lang vóór hem zijn voorstellingen te bundelen in een luxe platenboek met instructies over het schermen volgens zijn persoonlijke methode.⁷⁹⁰

Dit ambitieuze boek moet Cloucq op een idee hebben gebracht. Meerdere zaken wijzen er namelijk op dat de ontwerpen door Thibault, voor zijn schermboek getiteld *Academie l'espée*, hem als voorbeeld dienden voor de prent van de Leidse scherm-school (afb. 88). Willem van Swanenburgh en Woudanus stierven respectievelijk in 1612 en 1615, en konden rond 1617 niet meer participeren in de totstandkoming van de prent van de scherm-school. Dit verklaart het verschil in de kwaliteit en het handschrift van de graveur en het ontbreken van het jaartal op de voorstelling. Of Cloucq een ontwerp voor de scherm-school door Woudanus op de plank had liggen, of pas na 1615 een opdracht gaf aan een anonieme tekenaar, blijft de vraag.

De signatuur suggereert dat we hier te maken hebben met een ontwerp van Woudanus. Dat de gravure werd gemaakt naar voorbeeld van een volledig uitgewerkte schets van zijn hand, is echter onwaarschijnlijk: in de eerste plaats vanwege de opvallend slechte uitvoering van het lineair perspectief, in de tweede plaats vanwege de afwijkende fysionomie van de figuren. Wel vertoont de prent van de scherm-school stilistisch gezien overeenkomsten met die van de tuin, het theater en de bibliotheek. De compositie is, net als die van de andere, symmetrisch opgebouwd met een opgeklapt grondvlak en de voorstelling werd weergegeven vanaf een hoog standpunt.

⁷⁹⁰Over het leven van de vermaarde Thibault en de totstandkoming van zijn publicatie: Fontaine Verwey 1978, pp. 283-319.

afb. 88

Ook is op de prent van de schermerschool, zoals bij de tuin, de bibliotheek en het theater, een geordende verzameling afgebeeld, in dit geval wapens.

Voor de lichaamshoudingen van de figuren in de Leidse schermerschool had Cloucq meerdere algemene voorbeelden tot zijn beschikking.⁷⁹¹ Diverse details wijzen op de voorbeeldfunctie van de prenten uit het schermboek van Thibault, in het bijzonder enkele voorstellingen gegraveerd door personen uit het netwerk rond Woudanus.

De eerste voorbereidingen van de gravures voor het schermboek dateren uit het jaar 1615. In 1617 bezocht Thibault de stad Leiden. Dat hij al verschillende prenten had laten produceren voor zijn boek, blijkt uit zijn verblijf in 1618 in Amsterdam, waar hij onder leiding van Michel le Blon (1587-1656) en onder toezicht van Pieter Serwouters (1586-1657) een groot aantal prenten liet opspannen op een drager van walvisbeen. De *Academie l'espée* bevat meerdere gravures van schermers, gemaakt door onder anderen Willem Jacobsz. Delff (1580-1638) en Pieter Serwouters, nauwe relaties uit het netwerk van Woudanus.⁷⁹²

De figuren op de prent van Pieter Serwouters in *Academie l'espée* vertonen in lichaamsbouw en houding, en in de anatomie van oren, neuzen en handen, sterke overeenkomsten met de figuren op de prent van de Leidse schermerschool (afb. 89). Daarnaast zijn links op de voorgrond van de prent van Serwouters twee figuren zichtbaar zoals op de Leidse prent, van wie een schermer met zijn wapen het oog van zijn tegenstander treft. Ook in de voorstellingen van Delff zien we dergelijke dodelijke treffers terug.⁷⁹³

Meerdere zaken, zoals de wijze van arcering en de slechte beheersing van het perspectief, wijzen erop dat Cloucq voor de prent van de Leidse schermerschool een anonieme en minder onderlegde graveur inhuurde, waarmee hij kosten kon besparen. Het idee voor het ontwerp van deze prent die waarschijnlijk nooit door Woudanus voltooid of uitgevoerd werd, vertoonde in de hoofdlijnen weliswaar overeenkomsten met de stijl van Woudanus, maar het miste de compositorische gelaagdheid en de verfijnde nuances die de prenten van de tuin, van het theater en van de bibliotheek karakteriseerden. Dit zijn aanwijzingen dat de prent van de schermerschool pas na 1615, het jaar waarin Woudanus overleed, tot stand moet zijn gekomen. Dit kort samenvattende: Cloucq kon voor de prent van de schermerschool rond 1617 putten uit meerdere voorbeelden. Verschillende gravures van schermers, naar ontwerp van Thibault, door personen uit het artistieke netwerk van Woudanus, dienden, gezien de genoemde overeenkomsten, als inspiratiebron voor de gravure van de schermerschool. Deze prenten naar ontwerp van Thibault waren na 1615, het sterfjaar van Woudanus, goed bekend bij personen uit het netwerk rond Woudanus, zoals Van Haestens, Delff en Serwouters. De tekst bij de prent in *elogia* lichtte de voorstelling van de schermerschool toe (bijl. VII). Deze tekst diende meerdere doeleinden en werd ook gedrukt op een los blad van een langgerekt formaat, bedoeld om aan de onderzijde van de prent te bevestigen.⁷⁹⁴ De schermkunst, een voorname activiteit, moest, zo stelt de auteur, worden beschouwd als een

⁷⁹¹Zie voorbeelden daarvan: Delft 2016, pp. 13-19.

⁷⁹²De vader van Delff was de vermoedelijke leermeester van Woudanus en de graveur van het Heidelbergse vat, uitgegeven door Van Haestens. Over Van Sichem: *NNBW* dl. 9, k. 1023-1028; Wijnman 1929, p. 234. Serwouters was een neef van Van Sichem I. Van Sichem gaf met Van Haestens de voorstelling *De zeilwagen* uit, gegraveerd door Van Swanenburgh, en ook verschillende portretten naar ontwerp van Woudanus. Serwouters

werkte meerdere keren naar ontwerpen door Adriaan van de Venne, die enige tijd met zijn broer Pieter in Leiden verbleef en wiens stijl in meerdere opzichten overeenkomt met die van Woudanus. Woudanus stond in 1603 borg voor zijn broer Pieter van de Venne, wat duidt op een grote vertrouwensrelatie. Over Le Blon en Thibault: Fontaine Verwey 1978. Over de vriendschap tussen Le Blon en Adriaan van der Venne: Buijsen 2018, p. 87, nt. 110. Thibault en Adriaan van de Venne waren bevriend met Michel Le Blon, die met meerdere gravures bijdroeg aan

de *Academie l'espée*.

⁷⁹³G. Thibault, *Academie l'espée*, 1628 (1630), UBL THYSIA 2422 online exemplaar, dit betreft de bladen door Delff: Tabula XII, XIII, XV en door Serwouters: Tabula XVI, XVII.

⁷⁹⁴Ik vergeleek de tekst met een bijlage in de UBL behorende bij de prent van de schermerschool 315 II 27b, UBL P 375 002 NO27B1 (dig.)

afb. 89

‘onmisbare vaardigheid’ voor de jeugd. Woorden als ‘voortreffelijk’, ‘edel’, ‘voornaam’, en ‘Hier oefent de jeugd van aanzienlijke afkomst zich’ wijzen erop dat de schrijver de oefeningen in de ruimte van de schermlesschool presenteert als een adellijke activiteit. Ook de opslag van de beschikbare wapens, zoals de sabel, het zwaard en de halve lans, wordt in de tekst door de schrijver aangeprezen. Ten aanzien van het vierkant op de vloer werd een verband gelegd met de training van soldaten door Maurits: “Ten slotte wordt hier het opstellen van

een slagorde onderwezen, wat heden ten dage zo gebruikelijk is bij soldaten van de zeer doorluchtige Prins Maurits van Nassau.”⁷⁹⁵ Deze slagorde of *carré*, is een militaire formatie van een groep soldaten, dicht tegen elkaar opgesteld volgens het grondvlak van een vierkant, vaker zichtbaar op de prenten van veldslagen uit deze periode. Voorts blijkt uit de tekst dat de Leidse schermlessen zijn gebaseerd op die van de Duitse broederschap van het Sint Marcus College uit Frankfurt.

⁷⁹⁵Vertaling door H.J. de Jonge.

De ruimte op de voorstelling werd in de tekst getypeerd als Oefenzaal. De betekenis van het Griekse woord 'xystos' en het Latijnse woord 'xystus' is een stuk grond, vaak een overdekte gaanderij zonder begroeiing, stenen en andere obstakels, zodat atleten, worstelaars of bokkers er veilig konden oefenen.⁷⁹⁶ Opmerkelijk genoeg is er in de tekst geen aandacht besteed aan de wat meer luchtige zaken op de prent, zoals de oefening in voltige of aan de glimlachende persoon op de voorgrond, wiens schedel via het oog wordt doorboord door zijn tegenstander. Ook namen van Leidse schermmeesters, zoals die van Van Ceulen, bleven in de tekst buiten beschouwing. Concluderend kan worden vastgesteld dat de auteur de activiteiten op de voorstelling van de schermeschool associeerde met zowel de historische als de eigentijdse wapenkunst. Het schermen werd geassocieerd met vaardigheden voor jonge edelen, het vierkant werd geduid als een grondplan voor de, voor die tijd eigentijdse, oorlogsstrategie van de soldaten in het leger van Maurits.

In 1625 volgde een laatste editie van Cloucq, getiteld *Athenae Batavae, sive, de Urbe Leidensis & Academia, Virisque claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis, illustrarunt. Libri duo*. ('Over het Bataafs Athene ofwel over de stad Leiden en zijn universiteit en haar beroemde mannen; die beide zowel door hun talent als door hun geschriften hebben verheerlijkt. In twee boeken').⁷⁹⁷ De *Athenae Batavae*, geschreven door Johan Meursius, was de laatste en meest uitgebreide editie van de *Icones* uit 1609. Uit de titel blijkt de vergelijking van de universiteitsstad Leiden met

die van de woonplaats van de goden. Daarnaast gaf de titel duidelijk blijk van stedentrots. De titelpagina door Van Swanenburgh, ongewijzigd in eerdere edities van Cloucq, vermeldde Cloucq en Elsevier als uitgever. Daarnaast werd het jaartal in de cartouche aangepast. De publicatie telde maar liefst driehonderdvijftig pagina's. Het eerste deel ervan bevatte de stadsbeschrijving van Orlers met diens navolgingen naar Woudanus en de geschiedenis van de stad en de universiteit, in het Latijn vertaald. Ook andere illustraties zoals die van Willem de Haen over het Ontzet van Leiden maakten deel uit van deze editie.

Het tweede deel toont de vierendertig portretten van Van Swanenburgh uit de *Illustris academia* uit 1613, maar in een andere volgorde en zonder epigrammen en lofdichten. Hieraan werden zestien nieuwe portretten van andere graveurs toegevoegd, voorzien van zeven biografieën. Het einde van de publicatie voorzag in een naamlijst van rectoren, curatoren, hoogleraren (per faculteit) en predikanten, waardoor deze uitgave de indruk wekt van een naslagwerk.

De drie kleine voorstellingen van tuin, theater en bibliotheek, opgenomen als illustratie in de tekst van Orlers stadsbeschrijving, bleken na vijftien jaar nog steeds te functioneren als belangrijke beelden van de stad. De voorstellingen waren na vijftien jaar sterk verouderd maar werden in 1625 niet geactualiseerd. Opnieuw bleef de schermeschool achterwege. De navolgingen van de tuin, het theater en de bibliotheek naar Woudanus zouden na 1625 nog maar korte tijd worden hergebruikt, met name door Van der Aa, waarover

⁷⁹⁶Zie: Vitruvius 6.7.5: 'Een 'xystos' is in het Grieks een ruime en brede gaanderij waarin atleten 's winters trainen.' Etymologisch betekent xystos : gladgestreken, geëffend (opmerking door H.J. de Jonge).

⁷⁹⁷Meursius, J., *Athenae Batavae, sive, de Urbe Leidensis & Academia, Virisque claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis, illustrarunt. Libri duo*, Leiden: A. Cloucq, 1625; Tolsma 2016, pp. 23-26. De vertaling van de titel is door H.J. de Jonge, M. Tolsma en J. Tromp.

later in dit hoofdstuk meer. Het gebruik van de originele vier voorstellingen, daarentegen, zou in de tweede helft van de zeventiende eeuw een hoogtepunt bereiken door de opname van de in kleur afgezette exemplaren ervan in luxe atlassen van Joan Blaeu, zo blijkt uit de volgende paragraaf.

6.3.2 DE OPNAME VAN DE VIER ORIGINELEN IN 'TOONNEEL DER STEDEN' DOOR JOAN BLAEU IN 1652

Na de dood van Cloucq in 1641 verhuisden de koperplaten van Leiden naar Amsterdam. Dit veranderde de geografische context van de vier prenten. Van alle prenten uit 1610 zijn herdrukken bekend uit 1644, gesignd door de Amsterdamse uitgever Claes Jansz. Visscher. Visscher was kopergraveur, uitgever van kaarten en topografische voorstellingen en handelde in prenten.⁷⁹⁸

Hij voorzag de koperplaten van zijn signatuur en nummerde alle voorstellingen in de rechter-onderhoek.⁷⁹⁹ In de periode daarna verschenen de vier voorstellingen van Woudanus met de signatuur van Visscher in verschillende atlassen van Joan Willemsz. Blaeu I (1596-1673), die vanaf 1649 tot het einde van de zeventiende eeuw op de markt verschenen. Blaeu was in 1620 te Leiden gepromoveerd tot doctor in de rechten en kende derhalve de Leidse verzamelingen en instellingen uit eigen ervaring.⁸⁰⁰ De atlassen bevatten kaarten met beschrijvingen van Hollandse steden, waaronder Leiden.⁸⁰¹ In twee atlassen werden in kleur afgezette prenten met de signatuur van C.J. Visscher ingebonden. Dit blijkt uit een stedenatlas in de Koninklijke Bibliotheek in België en in het

Scheepvaartmuseum in Amsterdam (afb. 90-94).⁸⁰² De luxe uitgave uit de tweede helft van de zeventiende eeuw uit het Scheepvaartmuseum werd hoogstwaarschijnlijk persoonlijk door Blaeu samengesteld voor stadhouder Willem III van Oranje (1650-1702).⁸⁰³ De atlas bevatte naast kaarten van steden en veldslagen ook voorstellingen van de binnenplaats van het Beursgebouw en van interieurs zoals van de schouwburg in Amsterdam en de Oranjezaal van Huis ten Bosch. Blaeu voegde in deze atlas nog een andere prent toe naar ontwerp van Woudanus: de vier ingekleurde prenten naar Woudanus uit 1610 op luxe papier werden voorafgegaan door een ingekleurde prent van het theater naar Woudanus uit het jaar 1609, eveneens met de signatuur van C.J. Visscher (afb. 90).

De toevoeging van de vier prenten aan de atlas voerde deels terug op het bezoek aan Leiden van Willem III in 1659.⁸⁰⁴ In dat jaar werd Willem III voor universitaire scholing naar Leiden gestuurd en verbleef hij voor korte tijd in het Prinsenhof te Leiden, met zijn grootmoeder Amalia van Solms (1602-1675). Zijn opvoeding werd na 1660 op andere plaatsen voortgezet, waaronder vanaf 1662 in Den Haag, begeleid door geleerden als de Leidse hoogleraar Henricus Bornius (ca. 1617-1675). Willem III kreeg in Leiden onder andere de beschikking over leerboeken uit de hofbibliotheek, waaronder de stedenatlassen van Blaeu en Braun.⁸⁰⁵ Voorstellingen maakten deel uit van de leerstof: meerdere van zijn boeken bevatten luxe illustraties.⁸⁰⁶ Of de betreffende Blaeu uit de hofbibliotheek ook de prenten naar Woudanus bevatte, is niet duidelijk. In ieder geval zal Willem

⁷⁹⁸ *NNBW*, dl. 7, k. 290; Jager 2022, pp. 69-70. De winkel van Visscher in Amsterdam werd graag bezocht door reizigers, zoals voor de aanschaf van prenten of van kaarten bestemd voor een Blaeu-atlas. Uit reisverslagen bleek dat Visscher er zelf ook een verzameling op nahield van o.a. schilderijen en artefacten, zaken die door reizigers in zijn huis konden worden bezichtigd.

⁷⁹⁹ 1. Anatomisch theater, 2. *Hortus*, 3. Bibliotheek, 4. Schermerschool.

⁸⁰⁰ Over de uitgeversfamilie Blaeu en Joan Willemsz. zie: *NNBW*, dl. 10, k. 68-78.

⁸⁰¹ Krog 2010, pp. 345-346. Uit de beschrijving door Van der Krog is onduidelijk of alle atlassen van Blaeu de prenten bevatten. Van der Krog beschrijft de prenten in de exemplaren Amsterdam SMA I en II uitgebreid, en in het kort het exemplaar in de KBR in Brussel.

⁸⁰² Over de atlas in het Scheepvaartmuseum in Amsterdam: Krog 2010,

IV-1, pp. 345-346, 43:121.1., OCLC: (OCoLC) 914264945, SMA, Nieuwe boeksignatuur: Me-0503 (I): SMA, Oude boeksignatuur: A-III-049 (II) (a): A.0145(049) [nr. 0001]. Het exemplaar in Brussel betreft: KBR, III 94.530-E1.

⁸⁰³ Krog 2010, IV-1, p. 345, bron Frederik Muller 192, nr. 869.

⁸⁰⁴ Over Willem III en de Leidse universiteit: Otterspeer 1988, pp. 7-17.

⁸⁰⁶ Over Willem III en de stad Leiden: Otterspeer 1988, pp. 28-30. Het gebruik van deze atlassen bleek uit een lijstje met boektitels dat de hofbibliothecaris Antonie Smets naar Leiden stuurde.

afb. 90

afb. 91

afb. 92

afb. 93

afb. 94

III de verzamelingen en de bewaarplaatsen op de prenten van Woudanus tijdens zijn korte verblijf in Leiden met eigen ogen hebben aanschouwd en bestudeerd. Gezien de aanwezigheid van de Leidse prenten in de stedenatlas van Blaeu zullen de voorstellingen naar Woudanus hem goed bekend zijn geweest. Zijn band met de universiteit bleef.

Joan Blaeu overleed in 1673 en een jaar later werden zijn platen geveild. Zijn dood markeerde een overgangperiode voor het geleidelijk in onbruik raken van de voorstellingen naar Woudanus. In 1696 vond er een veiling plaats waarbij de platen van Blaeu gekocht en hergebruikt werden door de kaartenuitgever, graveur en drukker Frederick de Wit (1630-1706) voor bijvoorbeeld zijn kolossale stedenboek van Nederland, *Theatrum ichnographicum omnium urbium et praecipuorum oppidorum Belgicarum XVII provinciarum peraccurate delineatarum*, 1698.⁸⁰⁷ Dat De Wit daarna over de prent naar Woudanus uit 1609 beschikte en voorzag van zijn signatuur, blijkt uit een eerder beschreven exemplaar in de Universitaire Bibliotheken Leiden.⁸⁰⁸ Uit een exemplaar van De Wit's stedenatlas uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag blijkt echter dat er geen enkele prent van Woudanus in is opgenomen. Nadat De Wit overleed, kwamen via verschillende transacties in 1720 meerdere drukplaten uit het bezit van Blaeu waarschijnlijk in handen van stads- en academiedrukker Pieter van der Aa.⁸⁰⁹ Van der Aa maakte in zijn publicaties tijdelijk gebruik van de kleine navolgingen, maar niet van de originele prenten van Woudanus, zo blijkt uit de hieronder genoemde publicaties.

6.3.3 OUDE NAVOLGINGEN, NIEUWE VOORSTELLINGEN: DE PUBLICATIES DOOR PIETER VAN DER AA

In 1712 hergebruikte Van der Aa de verkleinde navolgingen uit Orlers' stadsbeschrijving in *Délices de Leyde*. Hij voegde daar nieuwe, kleine voorstellingen aan toe van tuin, theater en bibliotheek, die de situatie weergaven die was ontstaan ten gevolge van uitbreiding en groei. Deze nieuwe afbeeldingen waren na meer dan een eeuw meer dan noodzakelijk. Opvallend genoeg bleven het *template* van de ruimtelijke ordening en het perspectief van de respectievelijke voorstellingen in de nieuwe afbeeldingen van de instellingen in grote lijnen gehandhaafd.

Drukker en uitgever Van der Aa (1659-1733) werd in 1715 aangesteld als stads- en academië-drukker en bezat in die functie een winkel annex drukkerij op het plein naast het Academiegebouw en de ingang van de *Hortus*.⁸¹⁰ Van der Aa bezat verschillende drukplaten van Cloucq en Orlers.⁸¹¹ Hij hergebruikte de kleine voorstellingen van de universitaire instellingen uit de stadsbeschrijving van Orlers in de geïllustreerde uitgave *Les Délices de Leyde, Une des célèbres villes de l'Europe, qui contiennent Une description exacte de son antiquité, de ses divers Aggrandissements, de son Academie, de ses Manufactures, de ses Curiosités, & généralement de tout ce qui l'y a de plus digne à voir Leyde* in 1712.⁸¹² Deze publicatie bevatte topografische voorstellingen van Leidse gebouwen en portretten van geleerden. Het verbond tussen de stad en de universiteit blijkt uit een van de titelpagina's.

⁸⁰⁷Otterspeer 1988, p. 29.

⁸⁰⁸*Theatrum ichnographicum omnium urbium et praecipuorum oppidorum Belgicarum XVII Provinciarum peraccurate delineatarum*, Amsterdam: F. de Wit, na 1698. Zie online: <https://www.kb.nl/themas/atlassen/stedenatlas-de-wit>, KB KW 1046 B 16, 550 x 380 mm.[1] Exemplaar UBL, i.o.: Exudebat F. De Wit, UBL COLLBN 315 III N 21.

⁸⁰⁹Werner 2007, pp. 399-416.

⁸¹⁰Over Van der Aa: Hoftijzer 1999.

⁸¹¹Tolsma 2016, p. 194. Over de *Délices* door Van der Aa en het hergebruik van de platen van Orlers en Meursius: Smith 2006, pp. 185-208.

⁸¹²Aa, P. van der, *Les Délices de Leyde, Une des célèbres villes de l'Europe, qui contiennent Une description exacte de son antiquité, de ses divers Aggrandissements, de son Academie, de ses Manufactures, de ses Curiosités, & généralement de tout ce qui l'y a de plus digne à voir Leyde*, Leiden: P. van der Aa, 1712. AHM 31430.

Aan de bovenzijde is de stedenmaagd te zien, staande voor een stadspanorama met het Academiegebouw. In de rechterhand draagt zij de pedellenstaf, in de linkerhand een weegschaal.

De stedenmaagd wordt aan beide zijden geflankeerd door medaillons, waar het Academiegebouw met de Sterrenwacht en de Leidse Burcht op te zien zijn. Na een eeuw waren de universitaire voorzieningen en de verzamelingen in omvang en aantal uitgebreid.⁸¹³ De drie kopieën naar Woudanus uit Orlers' stadsbeschrijving functioneren in de *Délices* als historische representatie, soms met kleine aanpassingen wat betreft de kledij in de voorstelling van de tuin, in onderschriften en in nummering. Zo draagt de prent van de bibliotheek het onderschrift 'L Ancienne Bibliothèque publique' en het nummer 10. Nieuwe prenten van tuin en bibliotheek tonen veranderingen in de ruimtes en nieuwe toevoegingen. De vernieuwde prent van de bibliotheek in *Délices* toont een nieuwe opstelling van de boekenkasten op de bovenverdieping van de Faliëde Bagijnhof met kasten langs de muur en een in het midden, overdwars. De portretten bevinden zich aan de muur, boven de boekenkasten.⁸¹⁴ Deze prent draagt het opschrift 'La Nouvelle Bibliothèque publique'. De nieuwe voorstelling van het theater toont een vrouw links op de voorgrond en verscheidene objecten als een zaagvis en een krokodil aan het plafond. De tuin wordt getoond vanaf een andere zijde, met uitzicht op het Academiegebouw, waarbij de opbouw op het dak van de Sterrenwacht duidelijk zichtbaar is, net als de orangerie tegenover het *Ambulacrum*. De tuin is weergegeven met acht lange perken waarin veel

kuipplanten staan. De tekst bij de tuin vermeldt maar liefst honderdzesentwintig curiositeiten in de 'Gallerie': ook in de uitgebreide tekst bij de voorstelling van het theater volgt een opsomming van verschillende objecten.

Het jaar 1716 markeert de overgang van oude naar nieuwe voorstellingen van de Leidse verzamelingen. In dat jaar zagen bij Van der Aa twee publicaties in folioformaat het licht waarin meerdere nieuwe voorstellingen zijn opgenomen van universitaire voorzieningen. Een publicatie daarvan, een catalogus van de bibliotheek, is getiteld *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae*. De titelpagina toont nieuwe imaginaire voorstellingen van vier universitaire instellingen.⁸¹⁵ Ze zijn afgebeeld in een fries onder de pilaren van een klassieke tempelruimte die doet denken aan een iconostase. Op de pilaren en op de sokkel worden herkenbare portretten van Leidse geleerden getoond. De enorme ruimte erachter, voorzien van een galerij, is gevuld met boeken en een menigte bezoekers. Op een sokkel op de voorgrond met de beeltenis van Willem van Oranje prijkt Minerva. Onder haar zijn personificaties van *religio* en *prudentia* zichtbaar.⁸¹⁶

Vier instellingen, verbeeld in nissen, stellen een chemisch laboratorium, een anatomisch theater, een sterrenwacht en een bibliotheek voor, instellingen waar Leiden ondertussen allemaal over beschikte. De buitenste nissen links en rechts tonen wapens en muziekinstrumenten. De voorstelling van het anatomisch theater lijkt gebaseerd op de prent van Andries Stock naar De Gheyn II

⁸¹³Otterspeer 2000, pp. 180-205.

⁸¹⁴Berkvens-Stevelinck 2001, pp. 110-111.

⁸¹⁵Aa, P. van der, *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae*, Leiden: P. van der Aa, 1716. Zie: Berkvens-Stevelinck 2001, pp. 119-120.

⁸¹⁶Berkvens-Stevelinck 2001, p. 119. Naar een voorstelling uit de *Iconologia* door Cesare Ripa.

afb. 95

uit 1615. De andere prenten van de instellingen lijken gebaseerd op voorstellingen op het titelblad uit de eerdergenoemde publicatie van Boissard. Een royale prent van een ‘*ornamentum*’ in de bibliotheek, de ‘*sphaera armillaris Copernicana*’, een gift van burgemeesters en curatoren aan de bibliotheek, werd ook toegevoegd aan de *Catalogus*. De prent van de *sphaera* werd verspreid met bijschriften in verschillende talen en diende

als propagandaprent.⁸¹⁷ Een tweede uitgave in folioformaat door Van der Aa behelst een gebonden drukwerk met geleerdenportretten en afbeeldingen van de moderne universitaire voorzieningen, *Fundatoris Curatorum et professorum [...] effigies* (afb. 95).⁸¹⁸ Van der Aa presenteert daarin nieuwe voorstellingen van de universitaire instellingen. Deze keer voegt hij de verkleinde voorstellingen van de universitaire instellingen

⁸¹⁷Over de publicatie: Berkvens-Stevelinck 2001, pp. 115-122. Berkvens-Stevelinck vergelijkt de propagandaprent van de *sphaera* in verschillende talen met de vier prenten van Woudanus. Zij gaat hierbij uit van een opdracht van de universiteit aan Woudanus, zonder bronvermelding. Zie bijschrift afb. 114, p. 116.

lustre Academie de Leide, P. van der Aa, ca. 1723. Exemplaar AHM 33145. Over Van der Aa: Hoftijzer 1999. Over het gebruik door Van der Aa van de portretten van Cloucq uit *Icones*: Tolsma 2016, pp. 194-226.

⁸¹⁸Aa, P. van der, *Fundatoris, curatorum et professorum [...] quorum gratiâ [...] Academia Lugduno-Batava incepit, auctaque & ornata est, effigies [...]*. Le fondateur, les premiers curateurs [...] qui ont servi [...] l'il-

uit de stadsbeschrijving van Orlers, zoals eerder in 1712, niet meer toe aan zijn publicatie. Het model van de prenten van Woudanus wordt door Van der Aa als een persoonlijke inventie gepresenteerd. In grote lijnen bouwt Van der Aa voort op het concept van Woudanus, maar ook gedeeltelijk op dat van Marcus, Orlers, Blaeu en De Wit, die naast theater, tuin en bibliotheek ook een voorstelling van het Academiegebouw tonen. De publicatie in folioformaat bevat veel royale voorstellingen en uitvouwbare prenten. Van der Aa ordent de nieuwe prenten van de universitaire voorstellingen in paren van twee, een visuele ordening die overeenkomst vertoont met de planmatige ordening van de serie van Woudanus, uitgebreider beschreven in paragraaf 8.2.

De eerste, uit twee voorstellingen samengestelde prent, toont rechts het Academiegebouw en links de tuin, gezien vanaf het Academieplein, ook opgenomen in de eerdergenoemde stedenatlas van De Wit. Beide prenten, bestaande uit elk twee voorstellingen, worden omlijst door een randversiering. De nieuwe voorstelling van de tuin, die verschilt van die van het exemplaar in *Délices*, toont een paar met een man en een vrouw op het Academieplein en draagt het tweetalige onderschrift: 'De ACADEMIA aldus herbouwt int jaer 1617' en '*Academia sic reaedificata A° 1617*'. De situatie toont het herstelde Academiegebouw na de brand van 1616.⁸¹⁹ Het tijdperk van de universiteitsdrukker Van der Aa markeert een kentering in het gebruik van de navolgingen naar Woudanus. Werden ze in aanvang door hem gebruikt als illustratie van de geschiedenis van de instellingen,

al snel verving hij ze door meer actuele voorstellingen. Na het gebruik van nieuwe voorstellingen in de publicaties van Van der Aa in 1716 lijkt de navolging van de prenten naar voorbeeld van Woudanus in publicaties tot stilstand te komen. Ze waren als voorstellingen sterk gedateerd en verloren daardoor hun functie als geschikte illustratie. De beschrijving van de universiteit in een Leidse stadsbeschrijving in drie delen uit 1762-1784 door Frans van Mieris, genaamd *Beschrijving der stad Leyden*, bevat nog slechts een enkele voorstelling van het Academiegebouw, met op de voorgrond figuren in eigentijdse kledij, een achttiende-eeuwse paardenkoets en een trekschuit. De universitaire instellingen werden er niet in geïllustreerd. Over het bestaan van een schermeschool werd in de tekst volledig gezwegen. Wel vermeldde Van Mieris de ingenieursschool in zijn beschrijving.⁸²⁰

⁸¹⁹Deze samengestelde prent maakte eerder in 1670 deel uit van de randversiering (sieraden) met Leidse gebouwen, rond de grote plattegrond van Leiden, genaamd *De grote Hagen*. De tweede samengestelde prent in de *Effigies* van Van der Aa betreft een prent van de bibliotheek met daarnaast de versie van het theater met o.a. een zaagvis en een krokodil aan het plafond en een vrouw links op de voorgrond. Van der Aa besteedde vooral meer aandacht aan het onderwerp van de tuin: in de *Effigies* bevond zich een groot formaat kaart van

de tuin gezien van bovenaf. Deze kaart uit 1718, door de landmeter Nicolaas Cruquius, uitgegeven door Van der Aa, is voorzien van toelichtingen in het Duits, in het Frans, in het Engels en in het Latijn en getiteld *Vertooning van de Academie-Tuyn tot Leyden*. De verschillende onderdelen werden met letters toegelicht. Het *Ambulacrum* werd in de tekst aangeduid als 'academische rariteitenkamer'. Op deze kaart zijn geen figuren aanwezig. Van der Aa maakte aan de onderzijde van de kaart, net als Cloucq in 1610, reclame voor zijn winkel op het Academieplein.

⁸²⁰Mieris 1762-1784, pp. 546-547.

6.4 NABESCHOUWING

De prenten van de tuin, het theater en de bibliotheek werden in de periode 1610-1716 als voorbeeld gebruikt voor verschillende navolgingen in boeken. Ze werden toegevoegd aan (vrienden)albums en aan lokale uitgaven met beschrijvingen van Leiden en de universiteit. In elk van deze publicaties ontbrak een navolging van de scherm-school. In 1617 en na 1644 werden aan verschillende publicaties de vier originele gravures toegevoegd. Na 1644 werden de originelen naar Woudanus in Amsterdam toegevoegd aan gedrukte atlanten met beschrijvingen van steden. De verschillende banden verschilden in functie, inhoud en geografische herkomst. De ontwerpen van Woudanus bleken zeer succesvol. Jarenlang bleven zij vrijwel onveranderd functioneren. Door het herhaaldelijke gebruik door uitgevers in verschillende periodes ontwikkelde hun iconologische en cultuurhistorische context. Pas twee eeuwen na hun ontstaan raakten de voorstellingen als illustratie voor publicaties in onbruik.

Crispijn van der Passe was de eerste graveur en uitgever die rond 1612 de voorstellingen van de tuin, het theater en de bibliotheek navolgde en opnam in zijn gedrukte (vrienden)albums. De navolgingen werden door Van der Passe samengevoegd met diverse prentseries over het leven van jongeren en studenten. Daarna, in 1614, dienden de navolgingen om beschrijvingen van Leiden, de universiteit en de Leidse geleerden te illustreren. De voorstellingen naar Woudanus functioneerden daarin als geïntegreerde illustraties in een

beschrijvende tekst, waarvan het merendeel werd gepubliceerd door Cloucq.

In 1617 werden de originele vier prenten als serie, vergezeld door bijschriften van Joannes Meursius, door Cloucq meegebonden in de *elogia*. In hetzelfde jaar deden negatieve berichten en geruchten over Leiden en zijn universiteit de ronde, tegen de achtergrond van het escalerende conflict tussen Gomaristen en Arminianen, onder andere verspreid via prenten. De *elogia* reflecteerde echter als een positief tegenbeeld. De vier prenten weerspiegelden een ideaal, evenwichtig en welvarend beeld van de universiteitsstad. De voorstelling van de scherm-school in de *elogia* was een noviteit. De toevoeging van de prent van de scherm-school aan de andere voorstellingen versterkte het visuele effect van de serie en voegde daar een nieuwe categorie aan toe, die van de wapenkunst. Het onderwerp symboliseerde de universiteit als het bolwerk van Pallas Athena, godin van de wijsheid en de oorlogsvoering.

De stijl en sommige details in de gravure van de scherm-school wijzen op de voorbeeldfunctie van de gravures door Delff en Serwouters in de *Academie L'espée* van Gerard Thibault. De matige kwaliteit van de prent van de scherm-school ten opzichte van de andere gravures in de serie, toont dat de prent na 1615, het sterfjaar van Woudanus, tot stand moet zijn gekomen en dat Cloucq zichzelf met deze prent tegen financiële risico's wilde beschermen. De Leidse context van de voorstellingen veranderde na de dood van Cloucq door verkoop van de platen aan C.J. Visscher in Amsterdam. Visscher eigende zich de platen

persoonlijk toe door zijn signatuur en het jaartal 1644 toe te voegen en de platen als een serie te nummeren. Vanaf dat moment werden ze opgenomen in een brede, cartografische context van Hollandse steden. Zo werden de originele prenten opgenomen in sommige exemplaren van luxe en befaamde stedenatlassen, gedrukt door Blaeu. De Leidse stadsbeschrijving door Orlers, die verscheen in 1614, toont een behoefte aan visuele voorbeelden en illustratiemateriaal van Leidse gebouwen en instellingen. De voorstellingen van de universiteit maakten daar deel van uit. De voorstellingen onderscheidden Leiden van andere Hollandse steden als universiteitsstad. Contacten van Woudanus met de uitgevers van de stadsbeschrijving, Orlers en Van Haestens, blijken uit zaken als persoonlijke notariële akten en Woudanus' monogram in het drukkersmerk van Le Maire in deze stadsbeschrijving. Marcus en Van Colster plaatsten in 1614 in *Alma Academia* de voorstellingen van de tuin, het theater en de bibliotheek in de context van de universiteit en haar geleerden en ontvingen daarvoor een beloning van de universiteit. Hun publicatie moet daardoor worden beschouwd als een vroege vorm van universitaire promotie. Cloucq profiteerde van deze navolgingen. De verspreiding ervan functioneerde als reclame voor de originele prenten en stimuleerde de aanschaf van een of meerdere exemplaren in de winkel van Cloucq, in de instellingen zelf, of op boekenbeurzen, op markten en in herbergen. De navolgingen vertonen meerdere verschillen met de originelen. De versierende elementen werden naar willekeur overgenomen. Bijzondere details

zoals de vrouwen en de naturaliën ontbraken in de navolgingen. Ook typisch Leidse objecten zoals de roemrijke kast van Scaliger en de portretten van de Oranjes ontbraken vaak op de voorstellingen van de bibliotheek. Echter, de geometrische structuur van de opbergssystemen, bestaande uit de bedden in de tuin, de kasten in de bibliotheek en de balustrades van het theater, bleef in de navolgingen in alle gevallen gehandhaafd. Hieruit kan worden geconcludeerd dat deze ordeningen als het belangrijkste aspect van de afbeeldingen werden beschouwd.

De jaren 1617 en 1644 markeren een verbreding van de context van de originele prenten. De *elogia*, en opname daarin van de vier originele prenten als set van vier, kwam deels voort uit stedentrots, en deels voort uit de handelsgeest van Cloucq. De prent van de schermeschool, gepubliceerd in het roerige jaar 1617, moet worden beschouwd als een positieve tegenhanger van pamfletten en nieuwsprenten als de *Arminiaanse schans* en de *Arminiaanse dreckwagen*. De navolgingen van de tuin, het theater en de bibliotheek uit Orlers' stadsbeschrijving maakten in 1625 opnieuw deel uit van de uitgave getiteld de *Athenae Batavae... libri duo*. Cloucqs uitgave bevatte een zeer uitgebreid repertoire bestaande uit beelden van de stad Leiden, zijn universiteit en beroemde geleerden. De overname van de drukplaten van het theater uit 1609 en de serie uit 1610 door de Amsterdamse uitgever Visscher in 1644 leidde tot een belangrijke verandering in de lokale functie en context van de prenten. De opname van de originelen in de luxe stedenatlassen van Blaeu plaatste de voorstel-

lingen binnen de context van Hollandse steden. De exclusiviteit van de kostbare ingekleurde Blaeu-atlassen toont de toegenomen status van de prenten aan, in sommige atlassen getoond als sieraden, ingekleurd en afgezet met goud. De opname van vijf prenten van de universiteit in de atlas van Willem III met het theater van 1609 vormt een artistiek hoogtepunt. De ontwerpen naar Woudanus werden in de atlas gekoppeld aan een hofcultuur, die werd verbeeld door de opname van meerdere voorstellingen van de indrukwekkende interieurs uit het Oranjehuis.

De prenten van Woudanus werden in 1716 door Van der Aa vervangen door nieuwe, onder invloed van uitbreidingen van de reeds bestaande universitaire instellingen en de inrichting van nieuwe. Deze vervanging had zeer waarschijnlijk ook een praktische reden. De drukplaten met de voorstellingen waren na meer dan honderd jaar ongetwijfeld door het gebruik versleten, aangetast of omgesmolten en papieren voorraden met gedrukte bladen waren ingeklonken of verloren gegaan. De nieuwe voorstellingen van Van der Aa tonen daarnaast aan dat de prenten hun eerdere functies verloren en uit de mode waren geraakt. Van der Aa ordende zijn nieuwe voorstellingen echter in grote lijnen naar voorbeeld van het ontwerp van Woudanus. Daaruit kan worden geconcludeerd dat het ontwerp van Woudanus zijn kracht bleef behouden. Ondanks deze inhoudelijke veranderingen bleven de interieurs van de instellingen en hun verzamelingen een fenomeen, een beeld dat verschillende trotse Hollandse stadsburgers zich toe-eigenden en naar behoefte gebruikten als een

ideaalbeeld. Het veelvuldig gebruik ervan toont aan dat de kracht van het universele ontwerp van Woudanus langdurig standhield en dat de functie van de prenten gedurende een eeuw lang kon worden aangepast aan een veranderende context en tijd. Hiermee kan worden vastgesteld dat de prenten naar het ontwerp van Woudanus, in het bijzonder die van de tuin, het theater en de bibliotheek, kort na hun ontstaan in 1610 functioneerden als een flexibel, positief en informatief zelfbeeld van Leiden, zijn universiteit en zijn burgers. Ambachtslieden als Cloucq, Woudanus en Van Swanenburgh profiteerden hiervan. Dat Leiden als universiteitsstad een aantrekkelijke bestemming was voor kooplustige reizigers, blijkt uit het volgende hoofdstuk.

